

חכמת אדם תאיר פניו¹

ישי רוזן צבי

רבי אבהו הלך לקיסרין. וחזר משם ופניו מאירים.
 ראוהו התלמידים, עלו ואמרו לרבי יוחנן: רבי אבהו מטמון מצא.
 אמר להם: למה? אמרו לו: פניו מאירים. אמר להם: שמא תורה חדשה שמע.
 עלה רבי יוחנן אצלו ואמר לו: ומה תורה חדשה שמעתה? אמר לו: תוספתא ישנה.
 קרא עליו: "חכמת אדם תאיר פניו".
 (קהלת רבא ח')

המדרש פותח בהצגת עובדה - רבי אבהו חוזר מקיסרין ופניו מאירות. מדוע? מהו הדבר שהאיר את פניו? אין יודעים. זוהי עובדה הזקוקה לפרשנות. המדרש כולו יסוב סביב נסיונות שונים לפרשה. ראשונים מנסים את כוחם התלמידים: "רבי אבהו מטמון מצא" - כך, בוודאות, הם מפרשים את הארת הפנים כתוצאה ממטמון, אוצר חומרי. רבי יוחנן שמברר את מקור הידיעה הזו, ומגלה שזוהי רק פרשנותם לעובדת הארת הפנים, מציע פרשנות שונה: "שמא תורה חדשה שמע" - יש כאן מעבר מן המטמון החומרי לרוחני. תורה ולא אוצר. התלמידים טעו, מסתבר, ביחסם את הארת הפנים לעושר חומרי. אילו המדרש היה מסווגי כגון מבנהו היה פשוט, ולקחו מקובל: יתרונה של התורה על העושר החומרי, "יקרה היא מפנינים וכל חפצים לא ישוו בה". אולם עדיין מסלול הפרשנות לא תם. גם על רבי יוחנן יהיה עוד לטעות ולגלות את טעותו, בטרם תתבהר התמונה. רבי יוחנן, הבטוח בפרשנותו החדשה, ניגש לרבי אבהו בשאלה: "מה תורה חדשה שמעתה?" (לשון השמא שהיתה בפיו קודם, הפכה עתה לוודאות). והנה מתברר שאותה תורה חדשה אינה אלא תוספתא ישנה. דווקא הישן ולא הגילוי החדש והחדשני הוא הוא מאיר את הפנים. המדרש מפיל אותנו בשני בורות, נותן לנו לטעות בפרשנותנו פעמיים, יחד עם רבי יוחנן ותלמידיו, כדי ללמדנו שני הלקחים. רק בסופם ניתן לסיים ולומר כי אכן "חכמת אדם תאיר פניו".

נדמה לי שראוי לפתוח לימוד לזכרו של אבא במדרש זה, שתורתו של אבא מבצבצת ממנו בפנים רבים ושונים.

ראשית, המעבר ממטמון לתורה. אבא לא היה מן הסגפנים הבורחים מן העולם הזה, אלו אשר זייס בקב חרובים מערב שבת לערב שבת. הוא לא מאס ב'מטמון' החומרי, אבל הוא ידע מה חשוב ומה לא, מה למעלה ומה למטה, מה עיקר ומה טפל. אבא חזר ושיין לו ולנו במה יש להשקיע את האנרגיות, במה לאחוז, מה עובר ומה בר קיימא - תורה חדשה ולא מטמונות. מדי פעם היה חוזר ומשן לנו "לעולם אל תפסיקו ללמוד" וגם "אל תהיו עשירים, רק צרות באות מזה". כדברים האלה כותב אבא בדברים שאמר, לפני יותר מחצי עשור, בבר המצווה של אסף:

"אנחנו משקיעים לא בכסף ולא ברכוש, לא בבילויים ולא ברוב חיל. אנחנו מנסים להשקיע באמונה, במשפחה ובחברים, בלימוד, בכתיבה ובהוראה. בהשקעה כזו, בהבדל מן הבורסה, אין רווחים קלים. ועם זאת, כמו בכל השקעה, לא מובטחות

¹ מבוסס על דברים שנאמרו בערב לימוד לעילוי נשמת אבא, שנערך ביום השנה לפטירתו.

התשוואות. דרכנו קשה מבחינות רבות... בימים קשים של מבחן נוכחתי לדעת שההשקעה שלנו בכל אלה עמדה במבחן. שהאמונה הצדיקה את עצמה. מבחנה הגדול של האמונה הוא במשבר. אתה צופה אחורה ושואל: מה החמצתי. אתה מבקש להשיג מהר את מה שעוד ביקשת ולא הגעת אליו. מה היית מבקש לעשות ולא עשית? האם היית מבקש לשנות את אורח חייך, ואיך? במבחן הזה נוכחתי לדעת שההשקעה היתה נכונה. בבוקר יום קשה, מן הקשים בחיי, נוכח המזרח, מול זריחת יום חדש בחיי ירושלים, ומול עד בראשית שעלה מן העמק, חשתי איזה שקט שלא האמנתי שאוכל לו. השקט הזה היה ההכרה שהבחירה היתה נכונה, שאנו עושים את שלנו, שלא נצא מן העולם מתוך תחושה של החמצה".

אולם אבא לא דבק רק בתורה החדשה אלא גם, ובעיקר, בתוספתא הישנה. כל עוצמתו היתה ביכולתו להפוך 'תוספתא ישנה' לתורה חדשה. שהרי התורה היא חדשה למי שחוזר ומפרש אותה מחדש, למי שמגלה בה יום יום דברים חדשים. אבא היה פרשן מקורי וחדשן גדול. חדשנותו נבעה בדיוק נזאת, מיכולתו לגלות דברים חדשים באותן 'תוספתות ישנות'. לגשת לאותם מקורות אבל לפרש אותם אחרת, מתוך עולמו שלו, מתוך עמידתו ואמונתו, מתוך תעוזתו ומתוך מקומו הייחודי. הוא לא התבטל בפני קודמיו, ולא פחד לגלות פנים חדשות. הוא סבר שכל דור וכל תקופה יוצרת את תורתה החדשה מתוך אותם תוספתות ישנות.

אבל יותר מכל ברצוני לדרוש את סופה של האגדה על אבא: אבא היה חכם, חכם שבחכמים. מקובל לומר על אנשים העוסקים בתורת הסוד ובנסתר שפניהם מאירות או קורנות. אבא לא היה מסטיקן, רחוק מכך, הוא היה 'מתנגד' בכך רמ"ח אבריו, אבל פניו האירו. הן האירו מחכמתו, מידענותו, מן היצירה והיצירתיות שבו. "קרא עליו, חכמת אדם תאיר פניו". אבל תורתו של אבא לא היתה רק חלק מעולמו הפרטי, היא היתה תורה מעורבת ומחויבת. אבא היה לוחם - לוחם לצדק, לשיוויון, לזכויות ולכבוד האדם. כלי מלחמתו של אבא היתה עטו, ואותה הוא לא הניח מידו עד ימיו האחרונים. וכאשר לא עמדה לו יכולתו לכתוב בעצמו, המשיך והכתיב לנו, ופיהו לא פסק מגרסא עד שכלה כוחו. בשעות קשות, תוך יסורים קשים ובחריקת שיניים, בלי שום ספרים ומראי מקום, המשיך אבא והכתיב את מאמרו האחרון, אותו לא זכה להשלים.

אחת החזיתות המרכזיות שבה ניהל אבא את מלחמתו היתה מעמד האשה בקהילה הדתית ובהלכה. את מאמרו על "מעמד האשה בדין העברי" פותח אבא במדרש הבא:

"ותקרבנה בנות צלופחד"

כיוון ששמעו בנות צלופחד שהארץ מתחלקת לשבטים ולא לנקבות, נתקבצו כולן ליטול עצה. אמרו, לא כרחמי בשר ודם רחמי הקב"ה. בשר ודם רחמיו על הזכרים יותר מעל הנקבות,

אבל הקב"ה רחמיו על הכל, שנאמר: "ורחמיו על כל מעשיו". (ספרי, פנחס כז' א)

חז"ל דורשים את הפסוק "ותקרבנה בנות צלופחד" כקריבה לאסיפה: "נתקבצו כולן ליטול עצה". יש כאן מעין מרד, מחאה כנגד ההלכה המקראית, כנגד נישולן מן הארץ והנחלה. קריבתן

היא נועזת ואף מעמידה אותן בסיכון. מנין שאבו הן את האומץ לצאת נגד משה ונגד החוק המקובל? ומדוע הצליח מאבקו? נדמה לי כי התשובה נמצאת בהמשך המדרש: "אמרו, לא כרחמי בשר ודם רחמי הקב"ה" - הן מחו, אבל במחאתן הן לא יצאו החוצא, וחפשו את הגיבוי מן החוץ, אלא להיפך הן נכנסו לפני ולפנים. לאחר שהתאכזבו מן הסמכות הדתית עלו לסמכות דתית גבוהה יותר, הגבוהה ביותר, לקב"ה. מרדן היה מרד דתי, הוא נבע מתוך הכרה דתית ש"ורחמיו על כל מעשיו", וזו היתה סיבת הצלחתן. לא רק משה והקב"ה מודים להם "כן בנות צלופחד דוברות", אלא גם המדרש עצמו משמש להם לפה ומביע את מחאתן.

אבא נאבק כל ימיו, ומאבקיו נוהלו גם נגד ממסדים וערכאות דתיים והלכתיים. אולם גם אבא עמד על כך שאין הוא בא מן החוץ. מאבקו הוא מאבק פרשני, ושני הצדדים אוחזים באותה התורה. אבא שאב את כוחו מהכרתו הדתית, תעוזתו היתה תעוזה דתית. הוא לחם מתוך ולשם התורה. הוא נחל אכזבות רבות כאשר לא הכירו בכך שמאבקו, עם כל חדשנותו ומחאתו, הוא מאבק דתי. לו עצמו היה ברור שהוא לוחם מלחמות ה' ושאסור לו לפחד או לסגת.

תורתו של אבא היתה לוחמת, אבל בראש ובראשונה היא היתה תורה אנושית ורגישה. אבא היה מאוד מאוד אנושי, במעלותיו כמו בחסרונותיו. גייג"י אמיתי. אנושי ביצרין, אנושי באהבותיו ובשנאותיו, ואנושי בתורתו. הוא סלד מתורה והגות אטומה, מנותקת, שאינה רואה את האדם, את כאבו וסבלו. אבא היה מבית הלל, במובן העמוק של הדבר, כפי שהדבר מתגלה במחלוקתם במסכת כלה:

כיצד מרקדין לפני הכלה?

בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא, ובית הלל אומרים: כלה נאה וחסודה.

אמר להם בית שמאי: אפילו היא חגרת או סומא?! הכתיב: "מדבר שקר תרחק".

אמרו להם בית הלל: מקח רע ישבחנו בעיניו או יגנוו בעיניו? ישבחנו בעיניו.

לפיכך בית הלל אומר: תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות. (כלה רבתי פרק י')

טעונם של בית שמאי חזק ומשכנע. וכי אפשר לרקד לפני כל כלה בנוסח "נאה וחסודה" והרי זהו שקר ממש? תשובתם המפתיעה של בית הלל חושפת את השורש של עולמם ההלכתי. את הראייה לשיטתם מעדיפים בית הלל להביא דווקא מדרכם של קונים ותגרים בשוק, המשבחים את מקחם ללא קשר לאיכותו האוביקטיבית. האם מכאן ראייה? כך הם מבקשים לדחות את נימוקם של בית שמאי? כן, משיבים בית הלל, להיות בן אדם, להיות רגיש, אפשר ללמוד גם מן הקונה בשוק, ואולי דווקא ממנו. "תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות".

אבא היה מעורב עם הבריות, בתורתו כמו בהליכותיו. במעשיו ובזיקתו הרגשית. הוא חיפש את האדם, את האנושי, את פני הזולת. אבא היה אספן "כפיית" של פסיקות רגישות, אנושיות, וסלד מפסיקות אטומות, שאינן רואות את האדם שמולם. "קודם כל תהיו בני אדם" הוא חזר ואמר לנו "רק לאחר מכן בא כל השאר".

אמרתי שאבא היה אנושי מאוד, הוא תמיד ראה את עצמו כיושב בתוך עמו וגיחך כשקשרו בו תארים מופרזים של צניעות מופלגת וביטול עצמי וכד'. "האם באמת אין דברים אמיתיים שאפשר לומר עלי, שצריכים להמציא דברים כאלה?" הוא היה אומר בבדיחות. ובכל זאת היה באבא פן

יוצא דופן, כמעט פלאי - וזה היה יחסו לייסורים, לייסוריו שלו. אבא סבל ייסורים קשים, שנים רבות, שהפכו קשים מנשוא בימיו האחרונים. התמודדותו היתה מופלאה בעינינו. הוא לא פתר את ייסוריו בעזרת פתרון תאולוגית כללי שמעלימה את כל הבעיות. הוא לא חישב חשבונות של שכר ועונש ועולמות עליונים. תאולוגיה כזו היתה ממנו והלאה. אבל הוא נתן פשר לייסוריו, פשר אנדוידואלי, שצמח מתוך כאביו ולבטיו, וחזר ופירש אותם, עד שהפכו חלק מעולמו הייחודי ויוצא הדופן.

הגמרא במסכת ברכות דנה בייסורים ומקומם בעולמו של האדם הדתי. הסוגיה נפתחת בהצהרה תאולוגית של רשב"י: "תניא, רבי שמעון בן יוחאי אומר: שלוש מתנות טובות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל, וכולן לא נתן אלא על ידי יסורין. אלו הן: תורה וארץ ישראל והעולם הבא" זוהי תאולוגיה אשר מאשרת את הייסורים ואף מחייבת אותם בחשבון כולל, כדרך להשגת שכר וטובות הנאה. אולם, מייד לאחר הצהרה זו מובא רצף סיפורים על חכמים אשר סבלו ייסורים, ובכולם הם נשאלים האם "חביבין עליך יסורין?", ותשובתם קבועה: "לא הן, ולא שכרן". זוהי אנטייתזה ברורה לדברי רשב"י. אין הם חפצים בייסורים לא כשלעצמם, ואף לא בחשבון תאולוגי כללי, המצדיק אותם לשם שכרם. והנה, בסופם של הסיפורים מתואר מפגש יוצא דופן בין רבי יוחנן ורבי אלעזר:

רבי אליעזר חלש. על לגביה רבי יוחנן.

חזא דהוה קא גני בבית אפל. גלייה לדרעיה ונפל נהורא.

חזייה דהוה קא בכי ר' אליעזר. אמר ליה: אמאי קא בכית?

אי משום תורה דלא אפשת, שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים. ואי משום מזוני, לא כל אחד זוכה לשני שולחנות.

ואי משום בני, דין גרמא דעשיראה ביר.

אמר ליה: להאי שופרא דבלי בארעא קא בכינא.

אמר ליה: על דא ודאי קא בכית ובכו תרוייהו.

אדהכי והכי אמר ליה. חביבין עליך יסורין? אמר ליה לא הן ולא שכרן.

אמר ליה: הב לי ידך, יהב ליה ידיה ואוקמיה.

(מסכת ברכות דף ה' ב')

גם המפגש הזה מסתיים בצורה דומה לסיפורים הקודמים, אולם נוספו בו כמה ארועים המאירים את הסיטואציה באור אחר. שאלת המפתח בסיפור היא: מה פשר ביכיו של רבי אליעזר? רבי יוחנן מנסה להבין את הבכי כנובע מצער על לימוד התורה, או הכסף שחסר לו, או צער על העדר בניו. רבי אליעזר שולל את כל הפרשנויות הללו ומשיב: "על היופי הזה שיבלה בעפר אני בוכה". מה משמעות התשובה? בדרך כלל נוטים לפרשה כמדברת על האופציה הרוחנית העצומה הטמונה דווקא ביופי האנושי. נדמה לי שלא זוהי תשובתו, אדרבה, דבריו פשוטים הרבה יותר. רבי אליעזר בוכה, ובכיו, כך נראה, אינו טעון פרשנות יתירה. הוא מובן מאליו באותו ההקשר. בכאביו, ערב מותו, בייסוריו - הוא בוכה, מה טבעי מזה? ובכל זאת רבי יוחנן מפלפל בבכיו של רבי אליעזר ומוצא בו טעמים מתוחכמים, בדבר עושר ותורה וכד'. על כך עונה לו רבי אליעזר: לא כל הדברים המופשטים הללו מביאים לביכיי, אלא, פשוט, "יופיך שיבלה בעפר" - האבדן, המוות, האדם שנמצא ומחר לא יהיה עוד. זהו בכי של מי שחש ומבין את האבדן, שירא מן המוות, שכואב את כאביו. איך לא הבין זאת רבי יוחנן? מה עלינו ללמוד מטעותו? נראה כי האגדה מציגה לפנינו את

רבי יוחנן כעובר תהליך חניכה שבמהלכו הוא ילמד לפגוש את האדם הפרטי בכאביו, ולא את המטפיזיקה המופשטת והמנותקת ממנו. ודוק, רבי יוחנן הולך ומתקרב לרבי אליעזר, הוא מגלה את זרועו - פורש אותה, חושף אותה - זוהי פעולה סימבולית של התקרבות אנטימית ואחוה אנושית. מתוך האחוה הזו נוצר האור. ובאור רואה רבי יוחנן את בכיו של רבי אליעזר. ר"א בכה גם קודם, אלא שלפני שנוצרה הסולידריות האנושית לא ראה זאת רבי יוחנן. אולם, כאן לא תם התהליך. כדי להגיע לחיבור אמיתי עם הזולת על רבי יוחנן ללמוד עוד משהו, עליו לטעות בפרשנותו לבכיו של רבי אליעזר, כדי ללמוד להבין את האדם הפרטי בכאביו. רק לאחר מכן הם בשלים לבכות יחד: "על זה ראוי לבכות, ובכו שניהם יחד". לאור הסיטואציה הזו ניתן להבין את הסיפא. רבי אליעזר כואב את כאביו ומואס בצידוקים מטפיזיים מופשטים: "לא הן ולא שכרן". אבל אין זה אומר שכאביו נותרים חסרי פשר. זהו בדיוק המסר המובע במדרש. ניתן להעלות משמעות אלטרנטיבית לייסורים, שונה מזו של רשב"י. פשרם הוא אנדוויזואלי, אין הוא פשר אפרירי, אלא נובע מתוך ההתנסות והייסורים עצמם. במקרה הזה הפשר שנוצר הוא עצם האחוה האנושית, גילוי פני הזולת. "נתן לו את ידו והקימו" - הסיפור מסתיים בשיא החיבור שבין בני האדם, היד שקודם נפרסה, מושטת עתה ומקימה את הזולת. אך אין הפשר הזה לייסורים 'מצדיקי' אותם באיזה מובן, יותר מזה אין הוא הופך אותם לפחות קונטינגנטיים ולפחות חסרי פשר. זוהי פרשנות אלטרנטיבית לייסורים, שחיה בכאביה הפרטיים בלי להצדיקם, אך שואבת מהם עוצמה, רואה בהם סימן.

כאלו היו כאביו של אבא, וכזו היתה התמודדותו. הוא מאס בצידוקים תאולוגיים המכסים על הכאב, אבל הוא חיפש ומצא את פישרו שלו: הברית. כך כותב אבא באחת מן הקשות שבשעות מחלתו:

"כשנתגלתה המחלה בגופי לא הרגשתי צורך להגיב בהתרסה כלפי שמים "למה דווקא לי?" זו שאלה שאינה מצוייה בעולם המושגים הדתי שלי. הצרוף של הכרה כי "עולם כמנהגו נוהג" יחד עם אמונה בכוח עליון מוחלט, אינה מניחה לשאלה מעין זו להיות חלק מן התיאולוגיה שלי. כאשר זיכני הקב"ה במשפחה לתפארת, מלוכדת ובעלת עוצמה, באשה ובבנים הולכים בדרך אבות, כאשר עמד לידי בשעות של הצלחה מקצועית, לא שאלתי "למה זה אנוכי?" לא הטלתי ספק בתבונת הבורא ובהחלטותיו. האם בשעה על מאבק וקושי תתהפך עלי אמונותי?

לא היתה זו רק הבנה או תודעה אינטלקטואלית, אלא תחושה פנימית עזה ביותר. לא הרגשתי צורך בהתרסה כלפי מעלה. לא שאלתי, מדוע הקב"ה פוגע בשומרי מצוותיו. אילו שאלתי כך, הייתי פונה עורף לכל דרך חיי, שבשעה שהיא מקיימת דיאלוג מתמיד עם אלוקים, אין היא הופכת את האמונה לבת ערובה להצלחות. אמונותי אינה מקבלת גישה של קח ותן או של סיבה ישירה ומסובב בעולם באמונה... אין ספק כי חינכי הדתי הטמיע בי הכרה זו וגרם לי לתחושת ההשלמה. אולם היה גם צד אישי בכל אלה. מי שמתברך בגישה רציונלית ומעמיד אותה כדרך חיים, איננו רשאי להגיב ברגשות דווקא בשעת מבחן. לעיתים קרובות אין זו שאלה של הכרה אלא של כחות חזקים מאתנו. אשרי, שיכולתי ואמונותי עמדה במבחן בשעה שנדרשה לכך.

לא אכחד כי בשעות קשות הרגשתי תמיד צורך עז ביותר באיזו שהיא התקשרות מסטית עם אלוקים. כל ימי חיי, ועד היום הזה, לא קבלתי את הפנייה אל רבנים כיועצי סתרים או כמרפאי חולים או כמגלי עתידות. גישה כזו היא בעיני סטירת לחי לבריאה והתעלמות מכוח העצמיות שנטע בנו הקב"ה. תמיד שייכתי תופעות כאלה לסוג של עבודה זרה, שאינה הולמת את טבע אמונתי ואת ההכרה האינטלקטואלית של אמונה בכלל. אולם בימים של מצוקה אישית חריפה, אדם מבקש להאחז בכל שבב של סיכוי. גם בעניין זה העמדתי את אמונתי במבחן. לא פניתי לשום מתווך ליצור עבורי את הקשר. לא הפניתי בקשות ותחינות לכל מיני רבנים ועושי נפלאות. וגם בדרך התנהגותי לא ניסיתי, עובר לניתוח, 'לשחד' את הקב"ה, לא במעשים ולא בתפילות. המשכתי לנהוג כדרכי.

אמנם, גם באמונתי יכולתי לזהות, מימים ימימה, פן מיסטי. יש סתירה פנימית עמוקה בין יחסי הרציונלי לתפילה וליחסי הגומלין הבלתי ישירים שבינה לבין ההתרחשויות במציאות, לבין יחסי וגישתי אל תפילת הדרך כאל סוג של קמע או שוחד מייד. מאז ומתמיד משמש הפחד מפני טיסות כוח מניע לתפילת הדרך עילאית. בני נוהגים לסנוט בי על כך, שמיד כשגלגלי מטוס ניתקים מן האדמה אני הופך לאדמו"ר חסידי.

ככל שאנסה לתת הסבר רציונלי לסתירות אלה, יהיו אלה רק בגדר נסיונות הירואיים, שדינם כשלון. סתירות אלה והחיים יחד עמן הם חלק מדרך חיי. האמונה והספקנות, הנאיביות והביקורת הקשה, הקשיחות והרגישות, האמונה התמימה והפכתון האירוני, כל אלה מלווים אותי בדרכי. נדמה לי, לעיתים, כאילו הדבר המרכזי שחי עמי ואצלי בשלום הוא הסכסוך הפנימי.

גם עתה, למרות שלא נכנעתי לדחפים רגשיים ולא סטיתי מן הגישה האמונית שדבקתי בה, לא סנטתי, אלא מצוות אנשים מלומדה, בחברים שעשו את מה שסרבתי לעשות. לא עודדתי אותם, אולם גם לא מנעתי מהם. פטרתי את הסתירה בכך ש"צדיק באמונתו יחיה". הם בדרכם ואני בדרכי. אלא שגישה זו הייתה בה הכחשה של ממש. שכן הפעם היה מדובר בי. אני הייתי הנושא לברכה של האדמו"ר מלובביץ או לפנייה אל רב זה או אחר. אני עצמי סרבתי לפנות או לכתוב. אולם באיזה שהוא מקום לא מנעתי, באותה מידה של תקיפות שאני מסוגל לה, את הפניות של חברי. ו... גם הייתי סקרן לדעת מה הייתה התשובה שקבלו. סקרנות, אמונה, סתירות פנימיות, חוסר עקביות בשעות של מבוכה ומצוקה, האחזות בכל תקווה, האין אלה חלק ממהותנו האנושית. "אדם כחציר ימיו כציץ השדה כן יציץ".

אכן, יש גם יסוד דתי חזק יותר. התנהגות דתית כאמצעי להעביר את רוע הגזירה היא אתוס יהודי מקובל. "ותפילה ותשובה וצדקה מעבירים את רוע הגזירה" עומד במרכז יום הכיפורים. אינני נותן לדברים אלו את המשמעות המילולית, הפשוטה והמקובלת. הפרשנות הנראית לי של מרכזם של הימים הנוראים היא, שצריך אדם לעשות את חשבון נפשו בכל עת ולקדם את עצמו לתכליות של אמת (תשובה תפילה וצדקה) כדי להציל את חייו ולהפכם לבעלי תוכן. התשובה היא יכולתו של האדם

להשתנות, כוחו להפוך את תכונותיו ואת דחפיו לבעלי תועלת. תפילה היא כח הדיאלוג, ההשלמה עם הנחיתות של האדם, ההכרה בכוחו של הקב"ה והכרת התודה, הממקמת אותנו בפרופורציות הנכונות של עמידתנו בעולם והמאפשרת לנו להיות אנושיים. הצדקה היא ההענות למצוקות האנוש, החיברות האנושי, ההכרה בערבות ההדדית של היהודים ושל כל בני אנוש. ואכן כל שלוש אלה גם מתגלים לנו וגם נדרשים לנו במיוחד מעת מצוקה וצרה. ולכן, כשם שהימים הנוראים הם ימים של חשבון נפש, של מצוקה הנוצקת בלב הזרימה של החיים, כך ימי צרה הם ימים של חשבון נפש שמחייבים תשובה תפילה וצדקה.

את התאים הסוררים בגופי אינני מפרש כביטוי לשכר ועונש. אינני מקבל גישה חזק ערכית וחד מימדית כעין זו כחלק מאמונת חיי. משום כך, גם לא ראיתי צורך בשוחד של נדרים ושבועות או בהקצנה דתית. אולם ראיתי בהם אות. דווקא בימים של העדר שליטה בגוף היה בתאים אלה איתות לצורך בשליטה רבה יותר על חייך. בצורך לעשות את הדברים האמיתיים של חיינו. למרות חרדת מוות קשה ואופיינית, לא פרשתי את האות כצורך לנצל את החיים, במובן של לאכול ולשתות, לבלות ולהתבדר. לא הרגשתי שום צורך בכך. להיפך, הפרשנות שלי הייתה לעשות את הדברים האמיתיים: משפחה, התעמקות בלימוד, אמונה. אלה העמודים שאותם יש לחזק ולבנות. את האות הזה הפכתי לברית ביני לבין בורא העולם. לא תנאים ולא נדרים, אלה ברית מחודשת, שבסיסה היא ההבנה שהמצוקה שאני שרוי בה מחייבת התבוננות אמיתית בחיים וחשבון נפש מתמיד. הנוכחות החיה של התאים הסוררים הפכה לגבי דידי לנוכחות חיה של אלוקים בקרבי. זו אולי הכרה מוזרה ומגלומנית, לזהות בתא חולה איזו אות וברית, אולם כך חשתי וכך אני חש עד היום הזה".

אבא נפטר בבוקר יום שני, ט"ז סיוון התשנ"ו. הוא הותיר אותנו כואבים, המומים, ובעיקר בודדים. קשה לחלוק את תחושת הבדידות, הלבדיות, הכאב שאין לו מזור, האבדן שאין לו ריפוי, הריק.

כאשר שכב רבי אליעזר בן הורקנוס על ערש דווי, באו חכמים לבקרו. ראב"ה היה ענק שבענקים, אולם הוא היה בודד. הוא הוחרם על ידי חכמים, נעזב והורחק מחברתם, ואף ננטש על ידי גדולי תלמידיו - רבי עקיבא. עתה, ברגעיו האחרונים מגיעים החכמים לביתו, מנסים להשלים שביב מכל העושר שהפסידו, לתקן את מה שאינו בר תיקון. וכך מספרת הגמרא במסכת סנהדרין (דף סח עמוד א): "תניא, כשחלה ר' אליעזר נכנסו רבי עקיבא וחביריו לבקרו, הוא יושב בקינוף שלו והן יושבין בטרקלין שלו" - עדיין רבי אליעזר מוחרם, מסוגר בחדרו, שרוי בבדידותו.

"...אמר להם: למה באתם? אמרו לו: ללמוד תורה באנו. אמר להם: ועד עכשיו למה לא באתם?" - רבי אליעזר כמו חכמים יודעים היטב את התשובה לשאלה זו, אך חכמים אינם מסוגלים לעמוד מול עוצמת הכאבים ברגעיו האחרונים של רבי אליעזר, ומשיבים: "אמרו לו: לא היה לנו פנאי". ורבי אליעזר משיב: "אמר להן: תמיה אני אם ימותו מיתת עצמן. אמר לו רבי עקיבא: שלי מהו?"

אמר לו: שלך קשה משלהן" - דווקא לתלמיד הקרוב, שמנסה עתה לשוב ולהאחז ברבו, יהיה קשה משל כולם.

"נטל שתי זרועותיו והניחן על לבו. אמר: אוי לכם שתי זרועותיי שהן כשתי ספרי תורה שנגללין. הרבה תורה למדתי והרבה תורה לימדתי. הרבה תורה למדתי ולא חסרתי מרבתי אפילו ככלב המלקק מן הים. הרבה תורה לימדתי ולא חסרוני תלמידי אלא כמכחול בשפופרת. ולא עוד אלא שאני שונה שלש מאות הלכות בבהרת עזה ולא היה אדם ששואלני בהן דבר מעולם" - האבדן הוא כפול, ראשית אובדן תורתו של רבי אליעזר, תורה עצומה ואדירה שירדת לטמיון. מה שנותר הוא פירושים, ככלב המלקק מן הים, וכמכחול בשפופרת. מה שלא שאלו חכמים, לא יזכו יותר לשאול. מה שלא אמר, לא יאמר יותר. גדול מאבדן תורתו, הוא אבדן האדם עצמו. ההעדר המוחלט. "אמרו לו: מנעל שעל גבי האמוס מהו? אמר להם: טהור! ויצאה נשמתו בטהרה". - עוד הלכה אחד בלבד הספיקו לשואלו, שיותר משהיא מהווה נחמה היא רק מאירה את גודל הריק. החכם המנודה ששרפו את כל הטהרות שטיהר, הוציא נשמתו בטהרה. "עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: הותר הנדר, הותר הנדר". - עכשיו, כאשר כבר מאוחר, מאוחר מיד, עכשיו הותר הנדר. עכשיו מבינים את האבדן, את מה שכבר לא יחזור, את ההחמצה. "למוצאי שבת פגע בו רבי עקיבא, מקיסרין ללוד היה מכה בבשרו עד שדמו שותת לארץ. פתח עליו בשורה, ואמר "אבי, אבי רכב ישראל ופרשיו", הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרצותן". - אכן, של רבי עקיבא קשה משלהן. חבול ופצוע, הוא מספיז את רבו המת, שהותר נידויו. מקיסרין עד לוד, הולך ומכה בבשרו, ללא ניחומים, שבוי בצערו.

רבות למדנו מאבא, ולא חיסרנו ממנו אלא ככלב המלקק מן הים. דווקא עתה כאשר עמדנו על דעתנו, עתה אבא הלך. אין רוויה לצמאון דעת תורתו, מה היה אומר, איך היה מגיב. ויותר מדבריו, חסרים מבטו, מגע ידו, הצחוק, הכעס, האהבה. אין מזור לתחושת ההחמצה על אבדן אדם שהיה בשיא אונו, בשיא בשלותו, באמצע פעילותו. חכם שבחכמים, חדשן ויוצר, פורה ומפרה. אין ניחומים לאבדן תורתו. אך גבוה מעל גבוה, אין ניחומים לאיבוד אבא, רע, ידיד, אהוב. אבי, אבי רכב ישראל ופרשיו.